

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKLER'DE RAHVAN (YORGA) BİNİCİLİK

Mehmet TÜRKMEN*

ÖZET

Bu çalışmada; geleneksel Türk atlı sporlarından olan rahvan (yorga) biniciliğinin ortaya çıkışı, kaynağı, uygulama biçimi, uygulandığı coğrafyalar, boylar ve kabileler ile diğer uluslardaki izleri incelenmiştir. Türk ulusunun maddi ve manevi kültür öğelerinin teşekkülünde mühim bir yer tuttuğu görülen rahvan atçılığın; göçebe veya bozkır hayat tarzına uyumlu milli irade ve niteliklere göre bir binicilik sporu olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Tarihin her döneminde Türklerin bu sporu Asya ve Anadolu 'da yoğun ve fakat mütevazı bir şekilde yapmakta oldukları görülebilmektedir.

Anahat Kelimeler: Türk atları, binicilik tarihi, yorga salış, rahvan yarış.

FROM PAST TO PRESENT DAY AMBLE (YORGA) HORSERIDING OF TURKS

ABSTRACT

In this study, the origin, source, form, clans, tribes and the geography of the regions that it takes place in and its traces in different nations, of a traditional Turkish horse-bacak riding sport, amble (yorga) horse-riding, was researched. It is believed that amble horse-riding plays an important role in the formation of material and moral cultural elements of this nation. It is also understood that according to the national qualities and determination, it is a horse-riding sport that is in accordance to nomad and steppe lifestyle. Finally, it is observed that this sport has expansively and modestly taken place in Asia and Anatolia in every period of history.

Key Words: Turkish horses, history of horse-riding, jog-trotting, amble horseracing.

GİRİŞ

Binicisini sarsmayan çok hızlı bir yürüyüş stili olan ata "Rahvan (Yorga) At", bu yürüyüş stiliyle yapılan yarışa da "Rahfan (Yorga) Yarış" denilmektedir. Atın sol ön ile sol arka ayağını aynı anda ve gergin bir vaziyette, sağ ayaklarını da bunun simetriğince aynı şekilde kullanması kuralıyla cereyan eden bu yarış; Konkur (uluslar arası binicilik) sporları arasında yer almamakla birlikte tamamiyle spor anlayışı içerisinde ve sadece Türk toplulukları arasında asırlardır yapılagelen bir binicilik sporudur.

Günümüzde beden eğitimi ve sporun ferdi bazda, ulusal ve uluslar arası düzeydeki fayda ve lüzumu bilinmektedir. Her yaş ve her cinsteki insana hitap eden, ancak çok teknik bir yarış olduğu için iyi bir binici olmayı gerektiren bu sporda atı en iyi şekilde

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yaşar Doğu Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu / SAMSUN

yönlendirmek veya en iyi durumda kullanmak amacıyla yapılan binicilik eğitimi, at unsuru ile birlikte insan organizmasının bütünlüğü ilkesine dayalı olarak ruh ve iradenin de eğitimi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ilke doğrultusunda beden eğitimi ve spor kapsamı içine girdiği görülen Yorga yarışının, fert ile mensubu bulunduğu ulusa aynı paralelde fayda sağlayacağı ortadadır.

Ayrıca, bu spor geleneksel olarak yapıldığı için bir de kültürel boyuta sahiptir. Bilindiği gibi kültür, bir milletin tarihinden süzülüp gelen ve o milleti millet yapan, kendi tabiatına uygun maddi ve manevi değerlerin bir bütünüdür. Bu bütünlük içerisinde yer alan gelenekler, aynı şekilde geçmişten süzülüp gelen ve o topluma bir karakter veren insan düşüncesinin ve millet idealinin derinliklerine kök salmış kuvvetli bir ihtiyacın mahsulüdürler. Bu bakımdan bir "milletin teşekkülünde dil, din ve tarih kadar önemli" gösterilir.

Tamamiyle milli alanda ve milli nitelikler doğrultusunda yapıldığı görülecek olan rahvan (yorga) yarışın, bu özelliğinden dolayı uygulandığı ve sergilendiği Türk toplulukları arasında kültürel münasebetlerin gelişeceği, aynı millet olma şuurunun kuvvetleneceği umulmaktadır. Diğer taraftan Türkiye dışı Türk topluluklarının hemen hepsinde ve Türkiye'de de bir çok bölgede asırlardır yapılageldiği görülecek olan bu spor hakkında kamuoyunun yeterli bilgiye sahip olmadığı bilinmekte, konuyla ilgili yakın tarihte ve günümüzde ciddi düzeyde yazılı bir yerli kayda rastlanılmamaktadır.

Bu çalışmada; Rahvan yarışı tanıtmak ve konuyla ilgili daralmış olan çalışma alanını bir nebze de olsa açmak amaçlanmıştır.

Dar Anlamda Rahvan ile Yorga Kelimelerinin Kökeni ve Kullanımı

Türkiye'de "**Rahvan Yarış**" denilen bu spora, Asya Türk topluluklarından Kazaklar, Özbekler, Türkmenler, Uygurlar, Hakaşlar, Gagauzlar, Karaçaylar, Tatarlar, Nogaylar ve Güney Sibirya'da bulunan bir kısım Yakutlar "**Yorga Salış**" veya "**Yorga Yarış**" demektedirler.² Kırgızlar ise "**Y**" harfi yerine "**C**" harfi kullandıkları için "**Corga Salış**" demektedirler.⁴ Asya'nın düzey bölgelerinde bulunan Sakalar, Tuvalar ve Burgatların "**Yorga Çaptırmay**" veya diğerlerinde olduğu gibi bazen de "**Yorga Salış**" şeklinde ifade ettikleri görülmektedir.⁵

1 M. Abdulhaluk ÇAY, **Türk Ergenekon Bayramı Nevruz**, Ankara 1988, s.209.

2 **KAZAK TİLİNİN SÖZDİKİ**, SSCB, Alma-Atı 1989, s.328; C. KALİYEV/M. ORAZAYEV/M. SIMAYILOVA, **Kazak Halkının Salf-Destürleri**, Rayan, Alma-Atı 1979, s.112-113; Durdu KILIÇOV, "Maryamın Habarları", Türkmenistan Ayalları, Oct. 15,1995, s.46, s.13-14; **BİRLEŞMİŞ RUSYA SİBİRYASININ MİLLİ SPOR TÜRLERİNİN SINIFLANDIRILMASI (BRSMSTKS.)** Moskova 1988, s.176-177.

3 **KARŞILAŞTIRMALI TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ (KTLS)**, (Klavuz Kitap) I, Kültür Bakanlığı Yayınları/1371, Ankara 1991, s.1061.

4 Aktan TANİBEKOV, "Kırgızdın Eldik Oyundan", **Kırgızistan İlimdar Akedemiyası**, El Yazmaları Bölümünden alınmıştır, 27. fasikül, 4. Bölüm; Safi TOKTORBAYEV, **Üspürüm Oyundan**, Bişkek 1991, s.17; Ziyaş BEKTENOV/Yunus MUSİN, **Kırgızdın Eldik Oyundan**, Furunze 1978, s.39-42.

5 A. AKMATALİYEV, **Baba Saltı-Ene Adedi**, Balasagm, Bişkek 1993, s.92; B. ZELESKİ, **Jizn v Kazahskih Stepyah**, Alma-Ata 1991, s.43; BRSMSTS., s.211-214.

Farsça "**rah=yol**", "**rah-van**" ise "atın binicisini sarsmadan yürüyüşü" anlamına gelmektedir.⁶ Kamus-ı Türki'de de "rah" sözcüğünün aynı anlama geldiği ve "binicisini sarsmadan hızlı yürüyen ata rahvan" denildiği gibi, bunun da Farsça olduğu bildirilmektedir.⁷ Ayrıca, Osmanlı padişah muhitinde "**at takımı**" anlamına gelen Arapça "**rutuh**", Farsça ise "**raht**" kelimelerinden türeyen çok ayda anlam ve ifadelere rastlamak mümkündür.⁸

8. asır Türk yazıtlarında "**yor**" sözcüğü "**yol**", "yori" ise "yürümek", "**yorit**" de "yürütmek" anlamına gelirler.⁹ 10. asır Uygur eserlerinden Altun Yaruk'ta da bu kelimelerin aynı anlamı ifade ettikleri ve "**yorigay**" sözcüğünün "rahvan gidiş" anlamına geldiği anlaşılmaktadır. 10 Divanu Lügat-it Türk (DLT)¹¹ ve Kutadgu Bilig (KB)¹²'de*2 "yor", "yori" ve "yorit" sözleri eski Türk yazıtlarındaki aynı anlamları ifade etmektedirler. Ayrıca bu iki eserde "**yonga**" kelimesinin "yorga (rahvan) yürüyen at" anlamına geldiği net olarak görülmektedir.¹³ Yine DLT'de "yorga yürüyüşten başka yürüyüş bilmeyen at" a "**munduz at**"¹⁴ denildiği yazılır. Bu iki temel eserden bir asır sonra (1127-1144) yazılan Mukaddimetü'l-Edeb (ME)¹⁵'de de aynı sözcüklerin aynı anlamları ifade ettikleri görülür.¹⁶ Ayrıca, Asya Türkesine ait eski ve yeni lügatlara bakıldığında da "yorga" kelimesinin rahvan stilinde çok hızlı yürüyen at ya da atlar anlamına geldiği görülmektedir.¹⁶

Yine Türkçe "yor" (yürümek) sözcüğünden türeyen **yor-ık** (yorık) kelimesi var ki, bu kelime eski Türklerde¹⁷, günümüz Orta ve diğer Asya Türk topluluklarında "Akma, akıcı yürüme, huy ve karakter" anlamına gelmektedir.¹⁸ Bu kelimenin muhtevası, sahibini sarsmadan ve yormadan hızlı bir yürüyüş stili olan yorga biniciliğini geniş anlamda karakterize etmesidir.

6 Ferit DEVELİOĞLU, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara 1996, s.872-875.

7 **KAMUS-I TÜRKİ**, Tercüman Gazetesi Kültür Hizmeti, İstanbul 1986, s.1095.

8 GELİBOLU MUSTAFA ALİ, **Cami'u'l-Buhur Mecali-i Sur**, TTK, Ankara 1996, s.225; DEVELİOĞLU, **a.g.e.**, s.872-875.

9 H. Namık ORKUN, **Eski Türk Yazıtları**, TDKY, Ankara 1987, s.897-898.

10. Cevat KAYA, **Uygurca Altun Yaruk**, AKDITYK, TDK, Ankara 1994, s.102, 108,123.

11 KAŞGARLI MAHMUT, **Divanu Lügat-it Türk**, Çev: B. Atalay, TDK, Ankara 1985, C. 1, s.456/1, C. III, s.87/23-25, 375/18, C. II, 4/2.

12 YUSUF HAS HACİP, **Kutadgu Bilig**, (KB), Çev. R.R. Arat, TDK, Ankara 1979, C. III, s.551-553, Kıta 2114.

13 **DLT**, C. III, s.174/14; **KB**, C. 1, s.160 beyit 1428.

14 **DLT**, C. I, s.458/23.

15 EZ-ZEMAŞERİ EL-HVARİZMİ, **Mukaddimetü'l-Edeb** (ME), Çev. Nuri Yüce, AKDITYK, TDK, Ankara 1993, s.78, Kıta 226/1-5.

16. Ahmet CAFEROĞLU, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul 1993\ s.207; Emir Necipoviç NECİP, **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Çev. İklil KURBAN, AKDITYK, TDKY, Ankara 1995, s.470; W. PROHLE, Karaçay Lehçesi Sözlüğü, Çev. K. Aytaç, Ankara 1991, s.23; **Kazak Tüinin sözdiki**, s.228-329; K.K. YUDAHİN, **Kırgız Sözlüğü**, Çev. Abdullah TAYMAS, AKDITYK, TDKY, Ankara 1994, C. I, s.224.

17. Bkz. **DLT**, C. I, s.178/4; C. III, 15/18-21; **KB**, 68,162,168 ve 175. Kıtalar.

18 M. BALGAMBAYEV, **Kazaktın Ultık Sport Türleri**, Kaynar 1985, s.143; Ziyaş BEKTENOV, **Manas Destanının Kara Söz ile Yazılmış Kısmı**, Kırgızistan İlimler Akademisinin Elyazması Bölümünden alınmıştır. 46. fasikül, 3. bölüm.

Bütün bunlardan anlaşılabilceği gibi, rahvan kelimesi Farsça'dan Türkiye Türkçesine girmiştir. Geçmişte olduğu gibi bugün de bu sporun yapıldığı Asya coğrafyasındaki Türk topluluklarında kullanılmakta olan yorga kelimesi, kökeni, tarzı ve karakteri itibarıyla Türkçeye ve Türkler'e özgüdür.

"Yarış" kelimesi ise, eski Türkler'de sadece at koşturmak veya dörtnal denilen yarış stiliyle yarıştırmak için kullanılmaktadır.¹⁹ Yine aynı anlamı ifade eden **çop** (at koşmak), devamı olan **çapturmay-çaptırgan** (at koşturmak) anlamını da taşımaktadır.²⁰

Orta ve diğer Asya Türk topluluklarında "yorga yarış" yer yer kullanılsa da, daha ziyade "yorga salış" tabiri kullanılmaktadır. ANARKULOV bu durumu şöyle açıklar: "Yorga atlar dörtnal kadar hızlı da olsalar, atın koşu stili olmayıp yürüyüş stildirler. Bundan olsa gerek, Türkçe konuşan halklar daha ziyade **yorga salış** derler."²¹ Zaten o coğrafyada ortak hazırlanmış olan taslakta, yapılan bütün resmi müsabakalarda bu tabir (yorga salış) kullanılmaktadır.²² Doğru Türkistan'da da aynı tabir geçerlidir.²³

Geniş Anlamda Rahvan (Yorga) Biniciliğinin Kullanımı

Atın tarihi rolleri son yıllarda önemini yitirse de, yorgaya olan ilgi Türkler arasında hâlâ sürmektedir. Bunun için olsa gerek, yorga geniş manada birçok alanda (sanat, edebiyat, deyiş, atasözü vb.) kullanılmaktadır. Mesela; Kazakların ünlü ıralarından* NİYAZAGALİ'nin deyişlerinin akılcılığını bir başka yazar "Niyazağalı söyleyen, boz yorga gibi salışan"²⁴ diyerek bu ırcıyı yorga atın sahibini sarsmadan akıcı yürüyüşüne benzetmektedir. Yine Kırgız ve Kazaklarda el oynatarak kopuz ve kıkıyak adındaki milli çalgıyı güzel çalanlara "atların yorgası" (yılıkının corgası) denmektedir. Söylediği sözleri yakıştırıp örnekleştirerek, şiirleştirip kafiyelendirerek söyleyen ozanlara da "yorga sözlü kışı" veya "yorga sözlü ozan" denmektedir.²⁵

Yine Kırgızların ünlü kadın şairi CENİCEK "İyi Bayan" adlı şiirinde "Gönlünü kuş kılan, ığralı giden yorga gibidir"²⁶ diyerek, her yönüyle çok iyi olan bir bayanı, yorga ata ve bu atın yürüyüş stiline benzetmektedir. Türkmen şairi GURBANALİ (1734-

19 DLT., C. II, s.226; C. III, s.10; Bu kelime 'yarış' eski Türkler'de, aynı zamanda, paylaşmak (üleşmek, bölüşmek) anlamına da gelmektedir. Bkz. ME, s.10.

20 YUDAHİN, **Kırgız Sözlüğü**, C. I, s.251; KB, C. III, s.428; ME, s.39, 46, 75, 110.

21 H. ANARKULOV, **Kırgızdm El Oyundan**, Bişkek, 1991, s.73-74.

22 Marat SARALAYEV, **Kırgız Uluttuk Sportunun Turibrü**, Oş 1993, s.14; Y. MUSİN/Z. AMANKULOV/F. BAYMAN/A. SADIKOV, **Kırgızskiye Natsionalniye Vidi Sporta** (Pravila Sorevnovaniy, Zportivna ya Klassifivatsiya), Mektep Basması, Furunze 1976, s.21-22, 75-76.

23 A. SUCI, "Türkiyların Milliy Tenterbiyisi", **Şincang Pedagoji Üniversitesi İlmîy Jurnili**, C. I, s.1, 1987, s.126.

* İrcı: Orta Asya Türkleri'nde geleneksel sporlar yapılırken kopuz, kıl kıyak, tanbura vb. milli çalgılarla deyişler dizeleyen halk ozanlarına verilen isimdir.

24 E.A. MASANOV, **İstoriya Etnograficeskogo Isledovoniya Kazahskogo Noradu No Teritorii**, SSSR, Alma Ata 1996, s.176.

25 D. ÖMÜRZAKOV/Y. MUSİN, **Kırgızki Noradnie İgri**, Furunze 1973, s.210.

26 a.g.e., s.211.

1810) "Vatanım Galdı" adlı şiirinde "... Yorga binip yürük bedev kuşladım"²⁷ demekle; çok iyi bir yarış atı olan arap atını (yürük bedev) yorga atla gelip geçtiğini ifade etmektedir. X. asırda yazılmış olan Manas Destanı'nda aksakallı bilgiç adam Bakay'm acele etmesi, "Boz yorgasını boyunlayıp, Ak sakalını koyunlayıp..." diye ifade edilirken, acele olmadığı da "Boz yorgasını akıtmaz, Ak sakalını yayarak..."²⁸ şeklinde yorumlanmaktadır.

Yorga atların iyi sıfatlarını bu tür unsurlarla belirtmenin yanısıra, asırlardır birçok deyiş ve atasözlerine de konu olmuştur. Türkmenler "Rahvan yürüyen ata yol, koşan ata meydan"²⁹ derler ve yine "Yorgalı ile yoldaş olma..."³⁰ demekle bu atın hızını ve dayanıklılığını vurgularlar. Kazakların "jorga" dedikleri bu at ve yürüyüşü hakkında "Yorga ata binen arkadaşına bakmaz", "Yorga at yolda yürürse koşar...", "Yorga atın iyi olursa yokuşa sür, işin iyi olursa topluma bırak", "Yorga yürüyüşüyle değerli olur, kötü insan gidişiyile kul olur", "Yorganın değeri koştuğu zaman bilinir"³¹ biçimindeki atasözlerini asırlardır söylemektedirler. Kırgızlar da konuyla ilgili "Bir günlük ömrün olsa altına yorga al", "Yorganın teri kurumaz, yaramazın yaşı kurumaz", "Yılkı iyisi yorga olur, kişi kötüsü molla olur."³² şeklinde atasözleri sarfederler. Bu ve buna benzer deyiş ve atasözlerini Başkurtlar,³³ Buryatlar, Tuvalar, Saka ve Yakut Türkleri'nde de bulabiliriz.³⁴

Türkiye'de ise, rahvan kültürü Asya Türk toplulukları kadar zengin motiflere sahip olmasa da, benzeri manaları ifade eden şu sözlere rastlanmaktadır: "Rahvan at kendin yorar"³⁵ "Rahvana binersin, gönülsüz inersin"³⁶ "Rahvana yoldaş, cahile sırdaş olma"³⁷?

Geniş anlamda rahvan ata ve biniciliğine bütün Türk topluluklarında tarihten gelen engin bir değer verildiği, biniciliğin ayrı bir lüksü ve seçkinliği olduğu, bundan dolayı atların ve binicilerin çok olumlu sıfatlarla vasıflandırıldığı görülmektedir.

Rahvan (Yorga) Atlar

Rahvan atlar çok eskiden beri Türkler'de ekonomik değeri diğer külük (yörük=binnek ve yarış atı) atlara nazaran çok yüksek olan atlardır. Misafirliğe, yayladan yaylaya,

27 GURBANALÍ (MAĞRUPÍ), **Türkmenistan İlimler Akademisinin Elyazmaları Bölümü**, Dosya No: 3,160,102'den alınmıştır.

28 BEKTENOV, a.g.e.b, aynı bölüm, s.1211.

29 Sepor KÜRENO/Muhittin GÜMÜŞ, **Türkçe Açıklamalı Türkmen Atasözleri**, Ankara 1995, s. 118.

30 A. g. e., s.145.

31 Zeyneş İSMAİL/Muhittin GÜMÜŞ, **Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri**, Ankara 1995, s.404-405.

32 BEKTENOV/MUSİN, a.g.e., s.38-42; Keneş CUSUPOV, **Kırgızdar, Kırgızdın Mambası**, Bişkek 1991, s.605-606.

33 M.F. HISMATOV, **Mmen Bashkortostan**, Yuvi, Ufa 1987, s.76-78.

34 BRSMSTS,s.177-178.

35 SUCÍ,a.g.m.,s.125.

36 Hayri BAŞBUĞ, **Aşiretlerimizde At Kültürü**, TDAV Yay., İstanbul 1986, s.99.

37 İlyas TÜRKMEN, "Bizim de Atalarımız Vardı", Yeşil Afşin **Gazetesi**, 28 Ekim 1989, s3

köyden köye, kız istemelere, bir yerden diğer yere rahvana binip gitmek asaletin sembolü olarak kabul edilmiştir.³⁸

Bu yürüyüş sitiline sahip olabilmek için atın yorga ya da en azından % 50 ve üzerinde yorga cinsi taşınması gerekmektedir. Atlar çok zeki varlıklar oldukları için rahvan yürümeyi bir çok at ırkı da (Saddlebred, Working Horse, Hokkaido vb.) becerebilir. Ancak bu tür atların hiç biri, doğuştan rahvan olan atlar kadar uzun süre stilini bozmadan, yorulmadan ve aynı rahatlığı vererek yürüyemezler. Fakat, bazı Türk at ırkı da var ki (Yamut, Karabayır, Deliboş, Kuzey Sibirya=Yakut vb.) doğuştan rahvan olmadıkları halde eğitildikten sonra rahvan olurlar. Buna rağmen doğuştan rahvan olan Kırgız, Kazak ve Başkurt yorga atları gibi rahvan sitilinin hakkını mükemmel bir şekilde verdikleri bildirilmektedir.³⁹

Türkler'in tarihin her döneminde çok sayıda ve çok güzel atlar yetiştirdikleri, zaman zaman bunları itinalı bir şekilde ihraç ettikleri; ekonomik, siyasi ve özellikle de askeri alanda bu sayede güçlü oldukları bilinmektedir. Yorga ata gelince; M.Ö. 900 yıllarında Karasuk kültür çevresinde Türkler tarafından binildiği kaydedilse de⁴⁰ somut olarak ilk kez M.S. 745'te yazılmış olan Göktürk yazıtlarında rastlanmaktadır.⁴¹ Bu dönemlerden itibaren yorga atı Türkler'in sosyal yapı ve yaşayışlarının her safhasında görmekteyiz.⁴²

Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkler'in bu atları beraberinde getirdikleri bilinmektedir. EFLAKİ (1286-1360) Konya'da "Filubet Sahrası"nda çok sayıda ve çok güzel yorga atların Türkler tarafından yetiştirildiğini bildirmektedir.⁴³ Bu atın Osmanlı saray muhitinde ve imparatorluk sınır boyları, dolayısıyla da Avrupa'da yetiştirildiği görülmektedir.⁴⁴ 1856'ya kadar dünyaya at ihraç eden Türkler, bu tarihten itibaren Osmanlı devleti vasıtasıyla at ithal etmeye başlamışlardır.⁴⁵ Osmanlı-Rus, Balkan, I. Dünya ve ardından da Kurtuluş Savaşı çerçevesinde Türk atçılığı büyük darbe almış ve rahvan at da bu gerilemeden etkilenmiştir.⁴⁶ Buna rağmen Anadolu'nun bazı yörelerinde Orta Asya menşeli olan rahvan atlardan bazıları korunabilmiştir. Bugün Türkiye'de en iyi rahvan atlar Samsun'da yetişen Canik atlarıdır. Bunlar çok sert ve asabi mizaçlı olmalarına rağmen, çok zeki ve çok çeviktirler. Ortalama 132-140 cm. cidago yüksekliğindedirler. Bir de Kars-Göle'de yetişen rahvanlara rağbet fazladır.

38 TANİBEKOV, a.g.e., s.76. Söz konusu eserde 1912'de Kırgızistan'ın Oş vilayetinde çok iyi bir rahvan atın takas karşılığında 500 koyun, 40 deve, 40 normal yıllık ve 40 büyükbaş hayvana denk olduğu, abartılı da olsa, net olarak bildirilmektedir.

39 ÖMÜRZAKOV/MUSİN, a.g.e., s.39-49; Ayrıca dünyada rahvan giden veya gidebileceği düşünülen atlar için bkz. Ertuğrul GÜLEÇ, *Türk Rahvan Atı ve Atçılığı*, yayınlanmamış araştırma, Ankara 1996, s.134-160.

40 M.A. GAFUROV, *Bashkortostan*, Gummerus Printing, Jyvasyla Finland 1995, s. 186.

41 ORKUN, a.g.e., s.176, 926.

42 E. A. MASANOV, a.g.e., s.171-179.

43 AHMED EFLAKİ, *Menakıbu'l-Arifin*, 1353, Asıl metin s.1, 93, Tercüme 190. Ayrıca bkz. Aydın TANERİ, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*, Konya 1977, s.38.

44 Evliya ÇELEBİ, *Seyahatname* (1662-1682), Ankara 1968, C. VII, s.244.

45 Sadettin BATU, *Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi*, Ankara 1938, s.25-28; ABİDİN, a.g.e., s.215-217.

46 DPT., VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ö:İ:K: Raporu, Geleneksel Spor Dallarının Geliştirilmesi, Ankara 1990, s.28-35.

Bunun dışında en iyi atlar Oryantal ırk da denen Türk-Arap atı karışımı rahvanlar Kastamonu'nun Daday ilçesinde yetiştirilmektedir. Son yıllarda Daday-rahvan atlarına Almanlar da ilgi göstermeye başlamışlardır.

Orta ve diğer Asya Türkleri Anadolu Türkleri gibi son birbuçuk asırdır benzeri kaderi paylaşmışlardır. Bunun için atçılık her iki bölgede gerilemiştir. Fakat, Asya bölgesinde rahvanlar Türkiye'ye nazaran daha iyi korunmuş sayılabilir. Bugün Orta Asya'da başta Kırgızistan olmak üzere Kazaklar ve Başkurtlar'da dokuz cins doğuştan yorga atlar yetiştirilmektedir. Bunlar Şaldır, Sapkın, Toypalama, Su, Koşma, Dökme, Varma, Koyun ve Yol yorgalarıdır. Bunlar arasında Su, Taypalama ve dökme yorgalar son derece tutulan, maddi ve manevi değeri yüksek olan atlardır.⁴⁷

Rahvan Yarış (Yorga Sahş)'m Tarihi Tasviri

Yaklaşık altı bin yıldır insanlık alemine birçok alanda hizmet veren at, insan emrindeki ilk işlevini, ikinci ve asıl işlevini de binit haline getirilmesiyle yüklenmiştir. Yakın tarihe kadar her toplum için önemli bir vasıta olan bu hayvana, toplumların savaş, ulaşım, taşıma vb. ortak eylemlerinde bile farklı tarzlar uygulanmıştır. Örneğin; Hitit, Mısır, İran, Grek ve Çin gibi eski medeniyetlerde at sadece veya daha ziyade çekme işlevi için arabalarda kullanılırken; Türkler'de bu ve buna benzer eylemlerin hemen hepsinde binicilik faktörü tarihin her döneminde ön planda olmuştur.⁴⁸

Atı çekme işlevinde kullanılmaktan önde ve ileri bir safha sayılan biniciliğin Türkler tarafından geliştirildiği Silinen bir gerçektir.⁴⁹ Diğer taraftan, atın araba çekmesi, atlı spor olayının başlangıç noktası olarak görünse de ikinci derecede bir durum sayılmalıdır. Binicilik sporlarında esas olan atın binek haline getirilmesidir ki, zaten Türk kültüründe rol oynayan baş aksiyon da biniciliktir.⁵⁰

Türkler'in maddi ve manevi kültür öğelerinin teşekkülünde mühim bir yer tutan at, Türk spor geleneğinin belirlenmesinde ve gelişmesinde de ana unsur olmuştur. Göçebe veya bozkır hayat tarzına uyumlu, millî irade ve niteliklere göre çok sayıda binicilik sporları meydana getiren ve bu sporları yapmaya büyük önem veren Türkler, aynı millî vasıflara haiz yorgayı asırlardır yapagelmışlerdir.

M.S. 745'te "Tengride bolmuş il itmiş Bilge Kağan" anısına dikilen yazıtın (Şine-Usu Yazıtı) güney cephesi yedinci sütunda konuyla ilgili şu cümle geçmektedir: "Basmılları ...ncı ay yirmi birde Karluklan... Yorga yarışta ordusunu orada mızrakladım." (Bamlılg ko...nçı ay Karlukıg bk..dı, Yorga Yarışta süsin anda sançdıım)⁵¹ Bu metinde geçen "Yorga Yarış" sözkonusu eserin indeksinde bir coğrafi yer olarak tanıtılmıştır.⁵² Kırgızların ünlü yazarlarından ÖMÜRZAKOV ve MUSİN, burada geçen "Yorga Yarış"m bir coğrafi yer olmayıp, yorga salış sporunun ta kendisi olduğunu ifade etmişlerdir.⁵³

47 AKMATALIYEV, a.g.e., s.141-143.

48 N. G. SIMAKOV, *Obşestvenniya Unkstii Kırgızskih noradnih razvleçeniy V kontse XIX, V.*, Nauka, Bem.

49 TANİBEKOV, a.g.m., 4. Bölüm; ZELESKİ, a.g.e., s.42-46.

50 MASANOV, a.g.e., s.170-173; HIMATOV, a.g.e., s.75; SUCI, a.g.m., s.125.

51 ORKUN, a.g.e., s.176.

52 ORKUN, a.g.e., s.926

53 ÖMÜRZAKOV/MUSİN, a.g.e., s.38.

Kanaatimizce bu görüşler doğrudur. Sözkonusu cümle bir coğrafi yer adı olsa bile, ya bu yarışların sürekli yapıldığı bir yer, ya da bu yarış o dönem Türk halkının yaşayışında büyük bir yer tutmuş olmalı veya çok sevilmeli ki, bir yere adını verdirebilirdir. Her iki yorum doğru veya yanlış da olsa, o dönemde bu yarışın yapıldığına hükmedilebilir.

Kaldı ki, bu yazıttan yaklaşık bir buçuk asır sonra (995) ortaya çıkan Manas Destanı'nda da yorga yarıştan (corga salı) açıkça bahsedilmektedir.⁵⁴ Yukarıda DLT ve KB gibi temel eserlerde de bu yarışın varyanslarından bahsedilmişti. Diğer bir temel eser olan ME (1127-1144)'e gelindiğinde ise, yine açıkça bu sporun varlığı görülmektedir.⁵⁵

Selçuklu döneminde Konya yakınlarında bulunan Filubat Sahrası denilen bir alanda bu yarışın Türkler tarafından yapıldığı kaydedilir.⁵⁶

Osmanlı döneminde bu yarışın saray ve çevresinde yapıldığına dair somut kayıtlara rastlanılmamaktadır. Ancak, Haziran 1664'te elçilikle Viyana'ya gönderilen Kara Hasan Paşa'nın askerlerinin Viyana'ya girişinde yaptıkları cündilik gösterileri içerisinde rahvan at yarıştırmının da yer aldığı görülür ki, bunun nizami bir rahvan yarıştan ziyade gösteri mahiyeti taşıdığı anlaşılmaktadır.⁵⁷ Gösteri düzeyine gelmiş bir sporun o çağlarda halk arasında ve hatta saray çevresinde de nizami boyutları ile yapıldığı söylenebilir.

XVIII. ve XIX. asra gelindiğinde bu yarışların Orta Asya Türk topluluklarında yoğun bir şekilde yapıldığına dair net bilgilere ulaşılmaktadır.⁵⁸ XX. asrın başlarına gelindiğinde yine aynı coğrafyada bulunan Türk topluluklarının yorga yarışları nizami çerçevelerde ve yoğun bir şekilde yaptıkları görülür.⁵⁹

Sovyet İhtilali (1917) ile birlikte o coğrafyada yaşayan Türkler siyasi, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik buhranlar yaşarlar. Buna rağmen 1927-1937 yılları arasında diğer geleneksel sporlar ile birlikte yorga yarışa da ağırlık verdikleri görülür. 1952'den itibaren ilkin Kazak ve Kırgızlar olmak üzere bu sporu resmileştirirler. 1970'lerden itibaren bunlara Özbekler, Türkmenler, Başkurtlar ve diğer Türk toplulukları katılır.⁶⁰

Türkiye'de ise, daha önce de belirtildiği gibi, konuyla ilgili somut belgelere rastlanılmamıştır. Ancak, bugün atlı cirit sporundan daha fazla yapılmakta olan rahvan yarış, muhakkak ki yakın tarihlerde halk arasında sevilerek yapılagelmekteydi.

⁵⁴ BEKTENOV, a.g.e., 46. fasikül, 3. bölüm, s.1210.

⁵⁵ ME, s.78, kıta 124, 125 ve 126.

⁵⁶ EFLAKI, a.g.e., orijinal metin, s.1, 93.

⁵⁷ Evliya ÇELEBİ, a.g.e., C. VII, s.244.

⁵⁸ İ.G.GEORGİ, Rusya İmparatorluğunda Yaşayan Ulusların (Türkler'in) Her Yönlü Açıklaması, **Anayurt Notları**, Parça 13, SPb., 1774; B.S. BORNEVESKİY, Orta Ormanlarında Bulunan Kazak/Kaysatslar Hakkında Notlar, **Anayurt Notları**, Parça 43, SPb., 1830.

⁵⁹ E.A.ALEKTOROV, "Prazdničniye rozvlečniya i igri Kırgızov", **Orenburg Listastı**, No: 42, 1888; A.A. DİVAEV, "İgri v Proşlih u Kırgızkiy Molodgoji", **TBG**, Ak-Çar, Taşkent 1907, s.54, s.20.

⁶⁰ Ayzat İLŞATOVA, "Jorga'dın Tünen-Büküne Saltı", **Kazahıstan Ayelderi**, C. IV, s.63, Alma-Atı, Haziran 1993, s.31-32.

Günümüzde Rahvan (Yorga) Yarışlar

Batı Dünyasındaki İzleri: Türkler'e özgü bir binicilik çeşidi olan rahvan, XVII. asırlardan itibaren bazı Batı ülkelerine de geçmiştir. Osmanlılardan Batı'ya geçen bu binicilik, hiçbir zaman Batı dünyasında yarış olarak yer almamıştır. Ancak, bugünkü Batı dünyasında rahvan giden atlı araba yarışları bulunmaktadır. Özellikle İtalya, Macaristan, İspanya, Fransa, Kanada ve Amerika'da yaygın olan bu yarış, henüz Uluslararası Binicilik Federasyonu (FEİ) bünyesine girememiş, sadece Yerel Konkurlar (CN) çerçevesinde yapılmaktadır. Türk dünyasında ise bu tür yarışları sadece Türkmenler "Yumut Atı" denilen atla yapmaktadırlar.⁶¹

Ayrıca, FEİ tarafından 1993'te tam olarak programa alınan Drasage (dresaj) yarışları bulunmaktadır. Müzik eşliğinde ata bir nevi ritm yaptırılarak yapılan bu yarışta birkaç saniyelik figürle rahvan stilini görebilmek mümkündür. Dresaj'da rahvan gidişe "uzun süratli" veya "asker yürüyüşü" denilmektedir.⁶²

Türkiye'de Rahvan Yarış: Asırlardır Anadolu'nun hemen her yerinde yapılagelen rahvan yarış, bugünkü Türkiye'de Doğu'da Kars, Ağrı, Erzurum; Batı'da İzmir (Turgutlu), Balıkesir, Bursa, Denizli; Kuzey'de Artvin, Trabzon, Ordu, Zonguldak, Samsun; Güney'de Antalya'da sıkça yapılan önemli sporlardan biridir. Ülkemizde yapılan bütün rahvan yarışlarda mutlaka davul zurna vardır ve Köroğlu ritmi vurulur.

Bundan 15-20 yıl öncesine kadar özel toylar (düğün, sünnet vs.) ile genel toyların (milli ve dini bayramlar) hemen hepsinde yapılan bu spor, son yıllarda daha ziyade mahalli festivallerde yapılmaktadır. Türkiye'deki geleneksel sporların birçoğundan daha yaygın olan bu spor, henüz kulüpleşme aşamasına gelememiştir. Daha doğrusu bu ata sporuna ne özel ne de resmi kurum veya kuruluşlardan birileri kulüp kurarak sahip çıkmamıştır.

1995 yılından bu yana GSGM Geleneksel Spor Dalları Federasyonu bünyesine dahil olmuş, bu federasyon sayesinde az da olsa bir desteklenme aşamasına girmiştir. En önemlisi "Rahvan Binicilik Müsabaka Yönetmeliği" Resmi Gazetede yayınlanmıştır. Bu sporun ülke düzeyinde ortak kurallar çerçevesinde yapılması, uluslararası disiplin altına alınması ve kulüpler kurulduğunda rahvan müsabakalarının düzenli bir şekilde yapılabilmesi gibi oluşumlara bir netlik getirilmiştir. Bugün Türkiye'de resmi ve özel bütün rahvan yarışlarının organizasyonu, yetki ve sorumlulukları, görevliler, teknik stil, müsabaka ve ödüller gibi usul ve esasları belirleyen hükümlerin hepsini kapsayan ilgili yönetmelik yürürlüğe girmiştir.⁶³

Orta ve Diğer Asya Türkleri'nde Rahvan Yarışlar: Günümüz Orta Asya Türk topluluklarından Özbekler, Kırgızlar, Kazaklar, Türkmenler ve bunların içerisinde yaşa-

61 A. NURAHAYEV, "Tamasanın Aksami", *Almati Akşamı Gazetesi*, 18 Mayıs 1995, s.3

62 FEİ, Dresaj Yarışı Yönetmeliği, 1993, s.3-4. Bu yarışta 1995 yılına kadar pürüvet (daire çizme), ayak değiştirme, pasaj, sağa ve sola yanaşma, piyaf (yerinde sayma) adeta yürüyüşü ve uzun süratli (rahvan) olmak üzere yedi ayrı ritimle yarışılmıştır.

63 "Rahvan Binicilik Müsabaka Yönetmeliği", *Resmi Gazete*, 6 Haziran 1988, S: 23364, s.10-18.

yan diğer Türk toplulukları (Uygurlar, Tatarlar, Karaçaylılar, Başkurtlar vs.) yorga biniciliğine büyük önem vermektedirler. Kuzey Asya'da bulunan başta Başkurtlar olmak üzere Tuvalar, Buryatlar, Yakutlar, Kalmuklar, Tatarlar ve Gagauzlar da bu spora büyük önem vermektedirler. Kafkas coğrafyasında bulunan Azeriler, Karaçay-Çerkezler ve diğer Türk akraba toplulukları da yine yorga yarışları severek yapmaktadırlar.⁶⁴ Diğer taraftan Doğu Türkistan'da yaşayan Türkler ise yorga yarışları Batı'daki Türkler'le aynı paralel ve yoğunlukta yaparlar. Ancak, Doğu Türkistan Türkleri üzerinde son 17 yıldır artan Çin baskısı bu sporun resmi çerçevede yapılmasını engellemiştir. Dolayısıyla bu spor sadece kırsal alanlarda, bazı özel toy ve aşlarda yapılabilmektedir.⁶⁵ Türkiye'de olduğu gibi Türkiye dışı Türkler de bu sporu müzik eşliğinde yapmaktadırlar.

1952'de ilk kez SSCB Kazakistan tarafından resmileştirilen yorga yarışı⁶⁶, 1966'da SSCB Birleşmiş Spor Başkanlığı tarafından resmileştirilerek Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin tamamını kapsayan kanun olarak yürürlüğe girer. 1971'de bazı küçük değişikliklerle birlikte yeni bir yönetmelik hazırlanarak Başkurdistan, Tataristan ve Karaçay-Çerkes SSCB'si de dahil edilir.⁶⁷ En son 1993'te Kırgızistanlı uzmanlarca hazırlanan "yorga salış" tasarısı, sporu yapan diğer Türk Cumhuriyetleri'nce de imzalanarak yürürlüğe girer.⁶⁸ Bu yönetmelik halen geçerliliğini korumaktadır.

Günümüz Türk Cumhuriyetleri'nde yorga salış, 1200-10.000 m. arasında değişen mesafelerde yapılmaktadır. Yarış mesafesi uzadıkça hata oranı (yorgayı bozma=yorgadan cazdırbay) artabilmektedir. Bu hatalar eksi puan olarak müsabıkın hanesine yazılır. Hem biniciler hem de yarışan atlar dört kategoride değerlendirilir. Üçüncü, ikinci, birinci ve ustalık dereceleri vardır. Bu yarışlarda alman sonuçlara göre binici ve atı önce üçüncü derecede yarışmayı haketmelidir. Daha sonra ikinci derecede yarışabilmesi için belli mesafelerde bir yıl içinde elde ettiği dereceler dikkate alınır. Birinci dereceye gelebilmesi ise, yine bir yıl içinde katıldığı müsabakalarda elde ettiği ilk üç derecesi dikkate alınmaktadır. En üst ve önemli derece "ustalık"tır. Bir binicinin veya atın bu dereceyi elde edebilmesi için üç yıl üst üste ulus düzeyinde yapılan yarışlarda birinci gelmesi gerekir. Ya da kardeş topluluklar (Özbek, Kırgız, Kazak vs.) arasında yapılan müsabakalarda bir kez birinci olana, iki kez ikinci olana ve üç kez üçüncü olana bu ustalık derecesi verilir. Örneğin; bu cumhuriyetler arasında yapılan bir müsabakada bir Kırgız binicisi ile atı birinci olmuş ise buna "Kırgızistan yorga ustası" denilmektedir. Bir üst kategoride daha önce yarışmayı hakeden at ve binicisi bir alt kategoride kesinlikle yarışamaz. Üst dereceyi haketmeyen at ve binicisi de bir üst boyda yarışamaz. Bugün Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Başkurdistan'da kulüpleşen yorgada, müsabakalar esnasında hem takım hem de ferdi derecelerin tasnifleri yapılmaktadır. Bütün resmi yarışlarda atların cinsleri dikkate alınmazken, üç yaşını doldurmuş olma

64 HISMATOV, a.g.e, s.73

65 SARALAYEV, a.g.e., s.II.

66 BALGAMBAYEV, a.g.e., s.90

67 MUSİN ve ark., a.g.e., s.1-5

68 SARALAYEV, a.g.e., s.3-5. Bu yönetmelik geçerliliğini halen korumaktadır. Yönetmelik bir kitapçık halinde Rusça ve sporu yapan toplulukların dilinde bastırılarak dağıtılmıştır.

şartı aranmaktadır. Müsabakalar düz bir alan veya hipodromlarda yapılır. Atların yol alış istikametleri saatin tersi yönündedir.⁶⁹

Bütün Türk Cumhuriyetleri'nde sevilerek yapılan yorga salısın en yaygın olarak yapıldığı ülke Kırgızistan'dır. SSCB döneminde Eylül ayında yapılan 1917 İhtilali kutlama merasimlerinde her yıl Kırgızistan'dan 20 adet rahvan binici çağrılarak gösteri yaptırılırdı. Bu gösteriler 1927'den 1989'a kadar devam etmiştir.⁷⁰

Sonuç

Türkler'e özgü tarihi belgelerin çözülmeye başladığı ilk günlerden itibaren göze çarpan "yorga salış" m spor olarak yapıldığına dair somut izlere M.S. 745'te rastlanmaktadır. Bundan sonraki yıllara ait temel eserlerin hemen hepsinde de bu spordan bahsedilmekte olduğu görülür.

Atın ve Türkün ana vatanı olarak bilinen Orta Asya, bu sporun ilk olarak doğduğu ve geliştiği coğrafya olarak ortaya çıkar. Orta ve diğer Asya Türk topluluklarının tamamının yapmış ve yapmakta olduğu "yorga salış", Türk spor tarihinde ayrı bir yere sahip olmuştur. Çünkü, atın Türk kültüründeki mutluluk verici fonksiyonu adeta yorga at üzerinde yoğunlaşmış ve bu ata sahip olmak, buna binerek bir yerden başka bir yere gitmek, bununla yarışıp ödüller alarak kabile ya da boyun şerefini yükseltmek şeklindeki rolleriyle bir seçkinlik ve asalet gösterisi haline gelmiştir.

Yorga atın dayanıklılığı, binicisini sarsmadan yürüyüşü, bu yürüyüşün koşu stili kadar hızlı oluşu, deyişler ile atasözlerine konu olmuş ve Türk edebiyatında bu özelliğiyle yer almıştır.

Bir atın yorga gidebilmesi için; ya doğuştan yorga olması ya da en azından %50 yorga kanı taşıması gerekmektedir Asya'da doğuştan yorga olan dokuz at cinsine rastlanırken, bu sayı Türkiye'de bir cinsle sınırlıdır.

Asya'dan Anadolu'ya gelen Türklerin yeniçağa kadar bu yürüyüş stiline "yorga" dedikleri anlaşılmış, daha sonraları ise Farsça ve Arapça unsurların Türk diline girişiyle "rahvan" adıyla anılmaya başlamıştır. Asya'da genel adlandırma ile "yorga salış" daha yoğun olarak yapılırken Anadolu'da bu yoğunluk oldukça azdır. Ancak, rahvan yarış Anadolu'da diğer geleneksel spor dalları içinde belirli bir öneme sahip olarak mütevazı bir şekilde yapılmaya devam edilmektedir.

Diğer yandan Asya'da yapılan yarışlarla Türkiye'de yapılanlar arasında milli tarz ve nitelik, müsabaka kuralları bakımından bir paralellik görülmektedir. Ancak Asya'da yapılan sporda atların daha dayanıklı olduğundan olsa gerek mesafeler Türkiye'ye göre daha uzundur.

Rahvan biniciliğinin ulusal boyutta gelişmesini sağlamak ve uluslararası boyutlara taşımak için konkur biniciliğinin müsabaka yönetmeliği de dikkate alınarak resmi bir yönetmelik hazırlanmıştır. Orta Asya'da çok daha önce hazırlanan bu yönetmelik ülkemizde 6 Haziran 1998'de yürürlüğe girmiştir. Yine, Asya'da kulüpler düzeyinde yapılan bu spor Türkiye'de henüz kulüpleşme aşamasına gelememiştir.

Bu sporun diğer uluslarca da yapıldığına dair belirtilere rastlanamamakla beraber, bazı ulusların atlı araba yarışlarını bu stille yapıldığı ve uluslararası bir binicilik sporu olan dresajda da bir-iki saniyelik figürün bu stille olduğu görülmüştür.

⁶⁹ MUSİN ve ark., a.g.e., s.19-21.

⁷⁰ BRSMSTS, S.13.

KAYNAKLAR

- AHMED EFLAKÎ, *Menakubu'l-Arifin*, 1353
- AKMATALIYEV, A., *Baba Saltı-Ene Adedi*, Balasagm, Bişkek 1993
- ALEKTOROV, E.A., "Prazdničnıye rozvleçniya i igri Kirgızov", *Orenburg Listansti*, No: 42, 1888
- ANARKULOV, H., *Kirgızdın el Oyundan*, Bişkek, 1991.
- BALGAMBAYEV, M., *Kazaktın ultık Sport Türleri*, Kaynar 1985.
- BAŞBUĞ, Hayri, *Aşiretlelerimizde At Kültürü*, TDAV Yay., İstanbul 1986.
- BATU, Sadettin, *Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi*, Ankara 1938.
- BEKTENOV, Ziyaş/MUSIN, Yunus, *Kirgızdın Eldik Oyundan*, Furunze 1978.
- BEKTENOV, Ziyaş, Manas Destanının Kara Söz ile Yazılmış Kısmı, Kirgızistan ilimler Akademisinin Elyazması Bölümünden alınmıştır. 46. faskül, 3. bölüm.
- BİRLEŞMİŞ RUSYA SİBİRYASININ MİLLÎ SPOR TÜRLERİNİN SINIFLANDIRILMASI (BRSMSTKS.)** Moskova 1988.
- BORNOVESKİY, B.S., Orta Ormanlarında Bulunan Kazak/Kaysatlar Hakkında Notlara, *Anayurt Notları*, Parça 43, SPb., 1830.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1993.
- CUSUPOV, Keneş, *Kirgızdar, Kirgızdan Mambası*, Bişkek 1991.
- ÇAY, M. Abdulhaluk Türk Eggenekon Bayramı Nevruz, Ankara 1988.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1996.
- DİVAEV, A.A., "İgra v Proşlih u Kirgızkiy Molodgoji", *TBG*, Ak-Çar, Taşkent 1907.
- DPT., VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ö.İ.K: Raporu, Geleneksel Spor Dallarının Geliştirilmesi, Ankara 1990.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname* (1662-1982), Ankara 1986.
- EZ-ZEMAHŞERİ EL-HVARİZMÎ, *Mukaddimetü'l-Edeb* (ME), Çev. Nuri Yüce, AKDITYK, TDK, Ankara 1993.
- FEI, Dresaj Yansı Yönetmeliği, 1993.
- GAFUROV, M.A., *Bashkortostan*, Gummerus Printing, Jyvasyla Finland 1995.
- GELİBOLULU MUSTAFA ALİ, *CamiVi- Buhur Mecali-i Sur*, TTK, Ankara 1996.
- GEORGI, I.G., Rusya İmparatorluğunda Yaşayan ulusların (Türklerin) Her Yönlü Açıklaması, *Anayurt Notları*, Parça 13, SPb., 1774.
- GURBANALİ (MAĞRUPİ), Türkmenistan İlimler Akademisini Elyazmaları Bölümü, Dosya No: 3, 160, 102'den alınmıştır.
- GÜLEÇ, Ertuğrul, *Türk Rahvan Atı ve Atçılığı*, yayınlanmamış araştırma, Ankara 1996.
- HİSMATOV, M.F., *Minen Bashkortostan*, Yuvi, Ufa 1987.
- İLŞATOVA, Ayzat, "Jorga'dm Tünen-Büküne Saltı", *Kazakhstan Ayelderi*, C.IV, S.63, Alma-Atı, Haziran 1993.
- İSMAIL, Zeyneş/GÜMÜŞ, Muhtittin, *Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri*, Ankara 1995.
- KALİYEV, C./ORAZAYEV, M./SIMAYILOVA, M., *Kazak Halkının Salf-Destürleri*, Rayan, Alma-Atı, 1979.
- KAMUS-I TÜRKİ**, Tercüman Gazetesi Kültür Hizmeti, İstanbul 1986.
- KARŞILAŞTIRMALI TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ** (KTLS), (Kılavuz Kitap) I, Kültür Bakanlığı Yayınlan/1371, Ankara 1991.
- KAŞGARLİ MAHMUT, *Divanu Lügat-it Türk*, Çev. B. Atalay, TDK, Ankara 1985.
- KAYA, Cevat, *Uygurca Altun Yaruk*, AKDITYK, TDK, Ankara 1994.
- KAZAK TİLİNİN SÖZDİKİ**, SSCB, Alma-Aü 1989.
- KILIÇOV, Durdu, "Maryamın Habarlan", *Türkmenistan Ayalları*, Oct. 15,1995, s.46.
- KÜRENOV, Sepor/GÜMÜŞ, Muhtittin, *Türkçe Açıklamalı Türkmen Atasözleri*, Ankara 1995.
- MASANOV, E.A., *Istoriya Etnograficeskogo Isledovoniy Kazahskogo Noradu No Teritorii, SSSR*, Alma Ata, 1996.
- MUSİN, Y./AMANKULOV, Z./EFİMOVİÇ, F./BAYMAN, F./SADIKOV, A., *Kirgızskiye Natsionalniye Vidi Sporta* (Pravila Sorevnovaniy, Zportivna ya Klassifivatsiya), Mektep Basması, Furunze, 1976.
- NECİP, Emir Necipoviç, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Çev. tkilil KURBAN, AKDITYK, TDKY, Ankara 1995.
- NURAHAYEV, A., "Tamasanın Aksamı", *Almatı Akşamı Gazatası*, 18 Mayıs 1995.
- ORKUN, H. Namik, *Eski Türk Yazıtları*, TDKY, Ankara 1987.
- ÖMÜRZAKOV, D./MUSIN, Y., *Kirgızki Noradnie İgri*, Furunze 1973.
- PROHLE, W., *Karaçay Lehçesi Sözlüğü*, Çev. K. Aytaç, Ankara 1991.
- "Rahvan Binicilik Müsabaka Yönetmeliği", *Resmi Gazete*, 6 Haziran 1988, S: 23364.
- SARALAYEV, Marat, *Kirgız Uluttuk Sportunun Türibrü*, Oş 1993.
- SIMAKOV, N.G., *Obşestvenniya Funkstii Kirgızskih noradnih razvleçeniy V kontse XIX V.*, Nauka, Bern, Leningrad 1984.
- SUCİ, A., "Türkiyların Milliy Tenterbiyisi", *Şincang Pedegoji Üniversitesi İlimiy Jurnili*, C. I, S.1, 1987.
- TANERİ, Aydın, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*, Konya 1977.
- TANİBEKOV, Aktan, "Kirgızdın Eldik Oyundan", Kirgızistan İlimdar Akademiyası, El Yazmalar Bölümünden alınmıştır, 27. faskül, 4. Bölüm.
- TOKTORBAYEV, Safi, *Üspürüm Oyundan*, Bişkek 1991.
- TÜRKMEN, İlyas, "Bizim de Atalarımız Vardı", *Yeşil Afşin Gazetesi*, 28 Ekim 1989.
- YUDAHİN, K.K., *Kirgız Sözlüğü*, Çev. Abdullah TAYMAS, AKDITYK, TDKY, Ankara 1994.
- YUSUF HAS HACIP, *Kutadgu Bilig*, (KB), Çev. R.R. Arat, TDK, Ankara 1979.
- ZELESKİ, B., *Jizn v Kazahskih Stepyah*, Alma-Ata 1991.